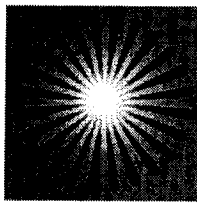

١٤٩٥.٩

دانشگاه پیام نور

دانشکده الهیات

گروه علمی تاریخ تشیع

عنوان پایان نامه :

چالش های فرهنگی و اجتماعی دوران خلافت امام علی (ع)

نگارش :

حلیمه شعبانی

استاد راهنما :

جناب آقای دکتر محمود خواجه میرزا

استاد مشاور :

جناب آقای دکتر سید حسین مجتبوی

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته تاریخ تشیع

۱۳۸۹/۹/ ۸

فردا ساعت ۱۰ صبح در محل
تسویه درک

۱۴۶۵۰۹

ماه و سال
مهر ۱۳۸۹

دانشگاه پیام نور

دانشکده الهیات

گروه علمی تاریخ تشیع

عنوان پایان نامه :

چالش های فرهنگی و اجتماعی دوران خلافت امام علی (ع)

نگارش :

حلیمه شعبانی

استاد راهنما :

جناب آقای دکتر محمود خواجه میرزا

استاد مشاور :

جناب آقای دکتر سید حسین مجتبوی

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته تاریخ تشیع

ماه و سال
مهر ۱۳۸۹

۱۳۸۹ / ۸ / ۳

تاریخ:

شماره: ۸۱۰/۱۵۷۱

پیوست:

دانشگاه پیام نور

خراسان رضوی

باسمه تعالی

تصویب نامه پایان نامه

پایان نامه تحت عنوان: چالش های فرهنگی و اجتماعی دوران خلافت امام علی علیه السلام
که توسط: خانم حلیمه شعبانی تهیه و به هیئت داوران ارائه گردیده است مورد تأیید می باشد.

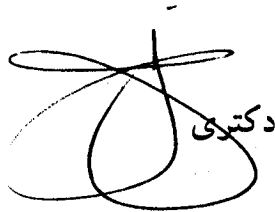
درجه ارزشیابی: عالی

نمره: ۱۸٫۵ همبده نیم

تاریخ دفاع: ۱۳۸۹/۷/۲۷

اعضای هیئت داوران:

نام و نام خانوادگی	هیئت داوران	مرتبۀ علمی	امضا
--------------------	-------------	------------	------

دکتری

استاد راهنما

محمود خواجه میرزا

استاد راهنمای همکار

استاد مشاور

دکتر سیدحسین مجتبوی

استاد ممتحن

دکتر سیدمحمد مرتضوی

نماینده گروه امور آموزشی

محمدصادق واحدی فرد

دکتری
استادیار

استادیار

استادیار

استادیار

تقدیم به

معلم و مربی بشر، مفسر واقعی قرآن، حافظ اسلام ناب محمدی، جانشین به حق پیامبر، اسوه

و الگوی انسان امیر مؤمنان علی (ع) که اگر تمام دریاهاى عالم مرکب شوند و آسمان نیز کاغذ و

تمام درختان جهان قلم گردند و تمام انس و جن نویسنده شوند که مناقب آن حضرت را بنگارند

حتی فضیلتی از فضائل و مناقب آن حضرت نوشته نشده است.

تشکر و قدردانی

اکنون که به لطف و مدد الهی به پایان راهی دیگر رسیده ام و مرحله ی دیگری از زندگی و تحصیل را به پایان رسانیده ام ، درکمال خشوع و افتادگی بر خود واجب می دانم که مراتب قدر دانی و سپاس خود را به همه ی کسانی که در این مدت مرا یاری نموده اند نثار کنم .

از استاد راهنمای بسیار بزرگووارم جناب آقای دکتر محمود خواجه میرزا که افتخار تلمذ در محضرشان را داشتم به واسطه تمام مساعدت ها و راهنمایی های بی دریغ شان در تمامی مراحل انجام و تدوین این پایان نامه ، نهایت تشکر و امتنان را دارم .

از استاد مشاور ارجمند جناب آقای دکتر سید حسین مجتبوی که در طول این پژوهش از هم فکری ایشان بهره بردم و راهنمایی های ارزنده ایشان مرا در جهت تدوین این تحقیق یاری نمود ، صمیمانه تشکر و قدردانی می نمایم.

از داور محترم جناب آقای دکتر سید محمد مرتضوی و جناب آقای دکتر محمد صادق واحدی فرد مدیر گروه رشته تاریخ تشیع و تمامی کسانی که در تکمیل و ارائه این پایان نامه در طول این مدت با این جانب همکاری نموده اند ، کمال تشکر را دارم.

چکیده

امام علی (ع) که بعد از پیامبر (ص) از حق قانونی و شرعی خود یعنی خلافت و جانشینی بلافصل حضرت محمد (ص) محروم شده بود. با خواست مردم بعد از بیست و پنج سال به حکومت و خلافت رسید. اما به دلیل اوضاع آشفته ی آن زمان و عملکرد نامناسب خلفای پیشین ، امام (ع) با چالش های بسیاری مواجه شد با آن که حکومتش کمتر از پنج سال طول کشید امام سعی نمود تا در زمینه های مختلف اصلاحاتی را انجام دهد اما در اجرا و انجام اصلاحات با مشکلات فراوانی روبرو شد و در این پژوهش سعی شده است مشکلات فرهنگی و اجتماعی دوران خلافت امام علی (ع) ، و زمینه ها و انگیزه های بروز آن ها بررسی شود. این بررسی، از اوضاع فرهنگی و اجتماعی دوران پیامبر (ص) و خلفای سه گانه شروع شده است چرا که بسیاری از مشکلات حکومت امام ریشه در زمان خلفای پیشین داشت. سپس به قتل عثمان که قسمت اعظم مشکلات امام (ع) در پی آن بود اشاره می شود. زیرا کسانی که علیه اصلاحات امام (ع) برخاستند و تحمل اصلاحات را نداشتند و موقعیت خویش را در خطر می دیدند، بهانه ی خود را خون خواهی عثمان اعلام کردند. در ادامه، مشکلات اجتماعی و اصلاحات صورت گرفته در این موارد و عوامل و انگیزه های بروز جنگ های داخلی جمل ، صفین و نهروان بررسی شده است. و سپس چالش های فرهنگی دوران خلافت امام مانند بدعت ها و فاصله گرفتن از سنت رسول الله و جهل و فقر فرهنگی و ... و اصلاحات لازم در این زمینه مورد بررسی قرار گرفته است. از جمله یکی از مهم ترین اصلاحات امام برکناری والیان و زمامداران نالایق گذشته بود که همین نیز مشکلاتی را ایجاد نمود. همچنین در این پژوهش ، مشکلات اواخر حکومت امام (ع) از جمله غارت گری های سپاهیان معاویه ، سستی و ضعف مردم و شهادت امام علی (ع) بررسی گردیده است.

واژه های کلیدی: امام علی (ع) - چالش - خلافت - فرهنگی - اجتماعی - اسلام - عدالت

فهرست

صفحه	عنوان	چکیده
۱	مقدمه
۴	فصل اول: اوضاع فرهنگی و اجتماعی جزیره العرب (حجاز) تا خلافت امام علی (ع)	
۴	بخش اول: پیشینه ی اوضاع اجتماعی و فرهنگی حجاز مقارن ظهور اسلام	
۵	۱-۱-۱- وضعیت جغرافیایی و اجتماعی
۵	۱-۱-۲- صفات اخلاقی اعرابی جاهلی
۶	۱-۱-۳- دین در حجاز
۶	۱-۱-۴- علم و دانش در حجاز
۷	۱-۱-۵- وضعیت فرهنگی و اجتماعی حجاز مقارن با ظهور اسلام
۹	بخش دوّم: اوضاع فرهنگی و اجتماعی جامعه ی مسلمانان در دوران پیامبر (ص)	
۱۵	بخش سوم: اوضاع اجتماعی و فرهنگی دوران خلفای سه گانه	
۱۵	۱-۳-۱- رویکردها و تحولات در دوره ی خلافت ابوبکر
۲۰	۱-۳-۲- رخدادها و تصمیم هادر دوره عمر و عثمان
۲۳	۱-۳-۳- اوضاع فرهنگی و اجتماعی دوره ی خلفای سه گانه
۲۹	فصل دوّم: خلافت امام علی (ع) و چالش های اجتماعی فرا روی آن	

۳۰	بخش اول: امام علی (ع) تا عصر خلافت
۳۰	۱-۱-۲- زندگانی امام علی (ع)
۳۵	۲-۱-۲- شخصیت امام علی (ع)
۳۸	۳-۱-۲- بیعت با امام
۴۷	بخش دوم: قتل عثمان و تأثیرات اجتماعی و سیاسی در جامعه ی مسلمانان
		بخش سوم: اصول کلی حکومت و اهداف و روش ها در اجرای عدالت اجتماعی در نظام
۵۳	حکومتی امام علی (ع)
		بخش چهارم: چالش های اجتماعی دوران خلافت امام علی (ع) و اصلاحات آن
۷۰	حضرت
۷۰	۱-۴-۲- چالش های اجتماعی
۷۳	۲-۴-۲- اصلاحات امام
۷۷	فصل سوم: چالش های اجتماعی و سیاسی عصر خلافت علی (ع)
۷۸	بخش اول: علل اجتماعی مخالفت ناکثین
۷۹	۱-۱-۳- انگیزه های اجتماعی مخالفت جریان سیاسی ناکثین با امام علی (ع)
۸۵	۲-۱-۳- دلایل اجتماعی تغییر مرکز خلافت از مدینه به کوفه
۸۸	بخش دوم: زمینه ها و انگیزه های اجتماعی و سیاسی قاسطین
۸۹	۱-۲-۳- گروه های حزب قاسطین

۹۲ ۲-۲-۳ علل و انگیزه ها اجتماعی جریان سیاسی قاسطین
۹۵ ۳-۲-۳ جریان بعد از حکمیت
۱۰۰ بخش سوّم : مخالفت و رویکرد جریان سیاسی و اجتماعی مارقین
۱۰۱ ۱-۳-۳-انگیزه و زمینه های مخالفت جریان سیاسی و اجتماعی مارقین
۱۰۴ ۲-۳-۳-موضع گیری امام در قبال خوارج
۱۰۸ فصل چهارم:چالش های فرهنگی دوران امام علی (ع)
۱۰۸ بخش اول: مشکلات فکری و فرهنگی و مذهبی
۱۰۸ ۱-۱-۴-دگرگون شدن فرهنگ اسلام
۱۱۰ ۲-۱-۴-هجوم بر مشروعیت حکومت علی (ع)
۱۱۲ ۳-۱-۴-جهالت و فقر فرهنگی
۱۱۵ ۴-۱-۴-بدعت های رایج
۱۱۶ ۵-۱-۴-عابدان بی بصیرت
۱۲۰ ۶-۱-۴-ایجاد تبعیض و بی تفاوتی مردم
۱۲۳ بخش دوم:تأثیرات خاندان بنی امیه در فرهنگ جامعه
۱۲۶ بخش سوم:معیارهای امام علی (ع)برای انتصاب کار گزاران و مسئولان
۱۳۷ بخش چهارم:اصلاحات فرهنگی علی (ع)
۱۵۱ شهادت امام علی (ع)

١٥٥

.....

نتیجه

١٥٨

.....

منابع و مأخذ

مقدمه

امام علی (ع)، پیشوای اول شیعیان، بیست و پنج سال بعد از وفات پیامبر (ص) در سال سی و پنجم هجری به دنبال قتل عثمان به خلافت رسیدند. با مطالعه و بررسی اوضاع زمان امام (ع) روشن می‌گردد که آن حضرت در موقعیت نامناسبی زمامداری حکومت را به دست گرفتند زیرا گروه‌های مختلف قتل عثمان را بهانه‌ای ساختند تا عقده‌ها و کینه‌های پنهان دیرینه را هویدا نمایند و با امام علی (ع) مبارزه کرده و به خون‌خواهی خلیفه برخیزند و امام را گرفتار بحران‌ها و جنگ‌های داخلی نمایند.

آن حضرت در مدت کوتاه پنج ساله‌ی خلافتش، سعی در اصلاح امور مردم داشتند. لذا در زمینه‌های مختلف اصلاحاتی را انجام دادند هرچند در اجرای این امر، دچار مشکلات و موانع گسترده‌ای شدند.

در این پژوهش سعی شده است مهم‌ترین چالش‌ها و مشکلات فرهنگی و اجتماعی بررسی شوند که موجب شدند امام (ع) نتواند به موفقیت کامل برسد و اصلاحات خویش را عملی نماید.

این پژوهش از چهار فصل تشکیل شده است. و هر فصل شامل چند بخش می‌باشد. در فصل اول وقایع قبل از خلافت، مانند وضعیت اجتماعی و فرهنگی جزیره العرب تا خلافت امام علی (ع) از جمله طبقات اجتماعی، آداب و رسوم و دین و آیین آن سرزمین مقارن ظهور اسلام، و بعد از اسلام تا رحلت پیامبر (ص) و واقعه‌ی سقیفه و اوضاع جامعه اسلامی در دوران خلفای سه‌گانه، فتوحات، بدعت‌ها و بحران‌های مهم آن عصر مورد بررسی قرار گرفته است. و فصل دوم، شامل چالش‌های اجتماعی در عصر خلافت امام علی (ع) می‌باشد.

در بخش اول آن به زندگانی و منزلت امام علی (ع) تا آغاز پذیرش حکومت به طور مختصر اشاره شده است. در بخش دوم به ماجرای قتل عثمان و پیامدهای آن بر جامعه پرداخته شده و در بخش سوم به حکومت و حکومت‌داری از نظر امام و سیره‌ی آن حضرت در حکومت‌داری و اجرای عدالت اشاره شده است. در بخش چهارم چالش‌های اجتماعی و اصلاحات انجام‌دهنده در این زمینه و در فصل سوم چالش‌های سیاسی و اجتماعی و جنگ‌های سه‌گانه داخلی (جمل، صفین، نهروان) و انگیزه و علل بروز آن‌ها را بررسی می‌کند. در فصل چهارم به مشکلات و چالش‌های فرهنگی نظیر: بدعت‌ها و دور شدن از فرهنگ و سنت رسول... و جهل و عدم شناخت امام (ع) و اصلاحات آن حضرت به رشته‌ی تحریر کشیده و در نهایت بانحوه‌ی شهادت امام علی (ع) به پایان می‌رسد. هدف اساسی این پژوهش، بررسی چالش‌ها و مشکلات فرهنگی و اجتماعی دوران خلافت امام علی (ع)

و روشن کردن اصلاحات و موانع آن می باشد..امید آن می رود که بررسی دقیق این موانع و مشکلات و نتایج آن بتواند برای همگان مفید و سودمند باشد و اذهان بیدارجویندگان حقیقت رادریاسخ گویی به این سئوالات و فرضیه ها همراهی کند.

(سئوالات)

۱- امام علی (ع) در دوران خلافت خویش با چه چالش ها و مشکلات فرهنگی و اجتماعی مواجه بودند؟

۲- علل بروز چالش های فرهنگی و اجتماعی در حکومت امام علی (ع) چه بود ؟

۳- ریشه ی عمده ی مشکلات حکومت امام چه بودند ؟

۴- دلیل مقاومت های گوناگون در برابر سیاست ها و اصلاحات حکومت امام علی (ع) چه بود ؟

(فرضیه ها)

۱- مهم ترین مشکل امام در روی آوردن مردم به رفاه طلبی و مسئله ی قومی و قبیله ای، عدالت گریزی، جهل و عدم آگاهی و برخی انحرافات و جنگ های داخلی و بدعت ، بروز کرد.

۲- علل بروز این چالش ها، عمدتاً نظام و قوانین خلفای گذشته بوده است. مثلاً وضع دیوان توسط عمر بن خطاب و بدعت های رایج در زمان خلفای سه گانه مخصوصاً خلیفه ی دوّم و سوّم که موجبات عادت کردن مردم را به سیره ی آنان فراهم آورده است .

۳- مشکلات امام علی (ع) عمدتاً ریشه در دوران قبل از خلافت آن حضرت دارد .

۴- کسانی که تحمّل عدالت امام(ع)را نداشتندویا به دنبال ریاست ودنیا طلبی بودندویا به دلیل عدم شناخت امام علی(ع) ومسائل قومی و قبیله ای و اموری از این قبیل در برابر سیاست ها و اصلاحات آن حضرت مقاومت می کردند.

سوابق تحقیق :

درباره ی پژوهش مورد نظر ، کتاب مستقلى در بین نوشته های نویسندگان و مورخان وجود ندارد. گرچه در بعضی منابع به طور پراکنده به مشکلات حکومت امام علی (ع) اشاره شده است از جمله : در شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید ، الارشاد و الجمل شیخ مفید و الامالی شیخ طوسی

روش تحقیق

روش تحقیق این پژوهش ، روش تاریخی و کتابخانه ای(اسنادی) است . در این روش تکیه بر روی مدارک و اسناد و نوشته ها در منابع اولیه و تحقیقات جدید می باشد و روش جمع آوری اطلاعات

به شیوه ی فیش نگاری است . در این روش تلاش بر آن است تا حقایق گذشته از طریق جمع آوری اطلاعات ، ارزشیابی و بررسی صحت و سقم آن ها به صورت منظم و عینی ارائه گردد. در این تحقیق سعی شده است که از بیش ترین منابع اولیه ی عربی و فارسی (بیش از ۲۰۰ منبع و مأخذ) استفاده شود.

فصل اوّل: اوضاع فرهنگی، اجتماعی جزیره العرب (حجاز) تا خلافت امام علی (ع)

در این فصل به بررسی جامعه ی جزیره العرب در ادوار مختلف یعنی قبل از اسلام و بعد از آن پرداخته می شود و اوضاع فرهنگی و اجتماعی این منطقه مورد تحلیل قرار می گیرد و وضعیت اجتماعی و فرهنگی جامعه مسلمانان در عصر خلفای سه گانه مورد بررسی قرار می گیرد.

بخش اوّل: پیشینه ی اوضاع اجتماعی و فرهنگی حجاز مقارن با ظهور اسلام .

بخش دوّم: وضعیت فرهنگی و اجتماعی جامعه مسلمانان در دوران پیامبر (ص)

بخش سوّم: اوضاع فرهنگی ، اجتماعی دوره ی خلفای سه گانه

بخش اول: پیشینه ی اوضاع اجتماعی و فرهنگی حجاز مقارن ظهور اسلام

۱-۱-۱- وضعیت جغرافیایی و اجتماعی

جزیره العرب صحرائی است که سراسر پهنه ی گسترده ای رافرا گرفته و از شمال به جنوب، بین صحرای شام و اقیانوس هند و از شرق به غرب، بین خلیج فارس و دریای احمر امتداد دارد. قسمت اعظم جزیره العرب راصحراهایی تشکیل می دهند که به «نفود» و «ربع الخالی» و «حرّات» معروفند. این صحراها در امتداد خطی طولانی هستند که از شمال به جنوب کشیده شده است. شمال غربی آن راسرزمین حجاز و جنوب غربی آن را یمن تشکیل می دهد.^۱

جزیره العرب شامل حجاز، یمن، عمان، هجر می شد و از شهرهای مهم آن یثرب، مکه و طائف بود.^۲ زندگی و مناسبات اجتماعی در عصر جاهلیت به صورت طبقاتی و قبیله ای بود. جامعه ی قبیله ای در این دوران به سه طبقه تقسیم می گردید:

۱- طبقه ی اصیل که متشکل از همه ی فرزندان اصلی قبیله بود.

۲- طبقه موالی که از طریق پیمان یا همسایگی به قبیله می پیوستند.

۳- طبقه ی بندگان و بردگان

۱-۱-۲- صفات اخلاقی اعراب جاهلی

در زمان صلح و آرامش، عرب بخشنده و جوانمرد بود و در بخشش مبالغه می کرد و در این راه مال و ثروت را خوار و بی اعتبار می شمرد. قماربازی آنان نیز از سخاوت و کرم ریشه می گرفت و ثروتمندان در شدت سرما و سختی های روزگار بر سرگوسفند و شتر به قمار می پرداختند و چون یکی می برد گوشت قربانی را میان نیازمندان و فقیران تقسیم می کرد.^۳ دیگر از صفات بارز عرب جاهلی مهمان نوازی آنان بوده است.^۴

در جاهلیت جنگ های مداوم قبایل بر سر آب و افتخارات، روحیه ی خاصی، خصوصاً در اعراب بادیه نشین بوجود آورده بود که بسیار شجاع و دلیر بودند، در این راه اعتنایی به مرگ نمی کردند. ابن خلدون درباره ی آن ها می گوید: «این قوم بر حسب طبیعت، وحشی و یغماگر بودند و موجبات وحشی گری چنان در میان آن ها استوار بود که همچون خوی و سرشت آنان شده بود و از این خوی

۱- آشنائی، شناخت عربستان، ص ۱۸- جعفریان، آثار اسلامی- مکه و مدینه، ص ۳۰- جان بایرناس، تاریخ جامع ادیان، ص ۷۰۷- کنانی، امام علی

(ع) پیشوا و پشتیبان، ص ۱۰۶

۲- مقدسی، احسن التفاسیم فی معرفة الاقالیم، ص ۶۸- حموی، معجم البلدان، ج ۲، ص ۱۳۷

۳- یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۱، ص ۲۵۹ و ۲۶۰

۴- جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام، ص ۵۳

لذت می بردند زیرا در پرتو آن از قیود فرمان بری حکام و قوانین سرباز می زدند و پیداست که چنین خوی و سرشتی، با عمران و تمدن منافات دارد^۱ اعراب به وفاداری نسبت به عهد و پیمان و نفرت از پیمان شکنی و نیرنگ شهرت داشتند^۲.

۱-۱-۳-دین در حجاز

آیین رایج در حجاز بت پرستی بود فقط اقلیت هایی از یهود در یثرب و خبیر زندگی می کردند. همچنان که ساکنان نجران، (شهر مرزی یمن و حجاز)، از آیین مسیح پیروی می نمودند، در مناطق شمالی نیز به خاطر مجاورت با منطقه نفوذ روم، مسیحیت رواج داشت. آنان بت هایی را عبادت می کردند که از سنگ، درخت، رصاص (سرب)، نحاس (مس) و چوپ بودند و برای هر قبیله بتی یا بت هایی بودند که برای آن ها سجده، قربانی و نذر می کردند و حوائج خود را از آن هائی خواستند^۳. در جنگ ها بت ها را به همراه خود حمل می کردند^۴ هم چنین گروه انگشت شماری به نام «حنیفان» بر آیین توحید باقی بودند که خود را پیرو آیین ابراهیم (ع) می دانستند^۵. برخی از قبایل، موجوداتی را مقدس می شمردند که این موجودات گاهی حیوان و گاه گیاه بودند آنان معتقد بودند که این مقدسات از صاحب خود حمایت و دفاع می کنند و از این جهت مورد احترام و تقدیس قرار می گرفتند. اگر آن موجود حیوان بود از کشتن آن اجتناب می ورزیدند و عقیده داشتند که در صورت کشتن حیوان مورد مجازات قرار خواهند گرفت. همچنین از قطع گیاهان و خوردن آن جز در مواقع ضرورت، پرهیز می کردند. نقل است که بنی حنیفه، بتی را که از خرما و روغن و کشک ساخته شده بود می پرستیدند و یک بار قحط سالی اتفاق افتاد که آنان بت خود را خوردند^۶.

۱-۱-۴-علم و دانش در حجاز

مردم حجاز را مردم «امی» می خواندند امی به معنی درس نخوانده است یعنی یک فرد به همان حالتی که از مادر زاییده شده است باقی بماند. آنان از مظاهر فرهنگ و تعالی فکری بشر تا حدودی عاری بودند و کمتر اثری از اخلاق و دانش در آن به چشم می خورد و خواندن و نوشتن که از اولین ابزار کسب دانش و فرهنگ است در جزیره العرب مرسوم نبود و در سراسر آن جز خرافات جاهلانه و

^۱ - پروین گنابادی، مقدمه تاریخ ابن خلدون، ج ۱، ص ۲۵۶

^۲ - ابن هشام، السیره النبویه، ج ۱، ص ۱۳۲

^۳ - امین، اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۲۲۵ - ابن الکلبی، الاصنام، ص ۱۰۷ - ابن کثیر، البدایه و النهایه، ج ۲، ص ۲۰۷

^۴ - ابن الکلبی، الاصنام، ص ۸

^۵ - ابن هشام، السیره النبویه، ج ۱، ص ۱۴۶.

^۶ - ابن قتیبه دینوری، المعارف، ص ۶۲۱ - مقدسی، البدء و التاریخ، ج ۴، ص ۳۲.

^۷ - سبحانی، فروغ ابدیت، ص ۶۴

حرکات زشت کاهنا نه چیزدیگری به عنوان فکر دیده نمی شد.^۱ در میان قریش فقط هفده نفر توانایی خواندن و نوشتن را داشتند و در میان دو گروه «اوس و خزرج» فقط یازده نفر دارای چنین کمالی بودند^۲ و حتی کسانی که از «اهل کتاب» محسوب می شدند از مبانی علمی دین خود کمتر آگاهی داشتند.

۱-۱-۵- وضعیت فرهنگی اجتماعی حجاز مقارن با ظهور اسلام

بسیاری از قبایل عرب خطر آیین جدید (اسلام) را برای معتقدات خود درک نمی کردند، لذا از گرویدن برخی از افراد خود به دین جدید ممانعتی به عمل نمی آوردند^۳ و در این شرایط، برخی از افراد مختلف که مسلمان می شدند در پناه عشیره و قبیله ی خود محفوظ می ماندند و تنها مسلمانانی که قبیله و حمایتگری نداشتند در مکه مورد آزار و شکنجه قرار می گرفتند^۴ و شاید بتوان گفت که هرگونه اعتبار و افتخار افراد و همچنین تمام قبیله منحصرأ به نیاکان و نسبشان بستگی داشت و غنی ترین اشخاص آن کسی بود که حسب یا شرفش بیشتر بود و آن شرفی است که از میان اعمال شرافتمندانه ی جمع شده ی نیاکان در نسلهای پی در پی، محکم تر و قوی تر شده بود. طوایف به خصوصی بودند که به عنوان نگهبانان حرم عمل می کردند و این حفاظت و نگه داری از نسلی به نسل دیگر به ارث می رسید.^۵ قریش از سال ها پیش تر در میان عرب، قبیله ای شناخته شده و با اهمیت بود و این اهمیت به دوران قصی بن کلاب جد پنجم پیامبر (ص) که ریاست مکه و کلیدداری کعبه رابر عهده داشت مربوط می شد و خود، قبیله و سرزمینشان مکه سخت مورد توجه سایر قبایل بودند و این اهمیت موجب شده بود که بسیاری از قبایل برتری آنان را بر خود بپذیرند و تا حدی در برخی امور، از ایشان متابعت کنند.^۶

هاشم یکی از نوادگان قصی توانست پر افتخارترین امر مربوط به مکه یعنی تهیه خوراک و آب برای حجاج (الرفادة و السقایة) بر عهده گیرد.^۷ هاشم به خاطر خدماتی که در جهت رفاه عمومی و

^۱ - جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام، ص ۱۳

^۲ - بلاذری، فتوح البلدان، ص ۴۵۵ و ۴۵۶

^۳ - جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام ص ۳۵ و ۳۶

^۴ - بلاذری، انساب الاشراف، ج ۱، ص ۱۹۷ و ۱۵۶، ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۳، ص ۱۸۸-همدانی قاضی ابرقوه، سیرت رسول الله، ص ۳۰۶

^۵ - ابن هشام، السیره النبویه، ۱۴، ص ۱۲۵

^۶ - جعفریان، تاریخ سیاسی اسلام، ص ۱۰

^۷ - طبری، تاریخ الامم والملوک، ج ۲، ص ۲۵۲- ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۱، ص ۶۳- ابن هشام، السیره النبویه، ج ۱، ص ۱۳۶

مهمان نوازی شایسته ای که نسبت به حجاج که از همه ی نواحی عربستان می آمدند داشت ، به موقعیت و عزت چشم گیری درزندگی دست یافت^۱ .

و عبدالمطلب امور خانوادگی را پس از هاشم را بر عهده گرفت که این امر به معنی در بر گرفتن بالفعل خاندان بنی هاشم و بنی عبدالمطلب بود و مقامات بزرگ الرفاده والسقایه و نفوذ دائمی و فرمانروایی را برای خاندان هاشم به همراه داشت^۲ . کاملاً طبیعی به نظر می رسید که این مقام ها شهرت زیادی را برای این خاندان لااقل در مکه تأمین می کرد. عبدالمطلب مردی مبتکر و نیرومند بود و او تا حدّ زیادی موقعیت خود را با مرمت و تعمیر کردن چاه زمزم ارتقاء داده و در طول زمان ، وی رئیس پرده داران بود و شخصیت او همواره به عنوان یک قاضی برجسته در قوانین متعارف ، مورد توجه قرار می گرفت . پس از مرگ عبدالمطلب فرزند ارشدش ابوطالب وارث مقام پدر شد ، تأمین آب برای زائران خانه ی خدا ، آن هم در جایی که آب آن چنان کم یاب است باید شغلی سودمند و پرمفعت بوده باشد و آب زمزم ، که در حرمت با حرم شریک بوده نه تنها برای حج گذاران که سالانه به زیارت می آمدند بلکه برای کاروان های بازرگانی زیادی که در مکه توقف می کردند ضروری بود . مکه از نفوذ جهانی به لحاظ تماس های فراوان مردم آن سرزمین به خاطر مرکزیت معاملات کاروانی از یمن در جنوب ، از دومه الجندل در انتهای شمال ، از جاهای دور ، از عکاظ ، بزرگ ترین بازار مکاره ی سالانه ی عرب برخوردار بود. از این رو طبیعی است که خدمات افتخارآمیز و مقدس ارائه شده توسط خاندان هاشم باید شهرت و اعتبار این خاندان را در سطح وسیعی در میان حجاج و کاروان هایی که مکه را ترک می کردند گسترده باشد.

^۱ - ابن هشام ، السیره النبویه ، ج ۱ ، ص ۱۳۶ - ابن سعد ، الطبقات الکبری ، ج ۱ ، ص ۶۳

^۲ - کحاله ، معجم القبائل العرب ، ج ۳ ، ص ۹۵ - مقدسی ، البدء والتاریخ ، ج ۴ ، ص ۱۱۴

بخش دوم: اوضاع فرهنگی و اجتماعی جامعه ی مسلمانان در دوران پیامبر (ص)

از برجسته ترین خاندان عرب مقیم مکه، خاندان هاشمی و اموی بودند. که هاشمی ها نمایان گر شرافت و دلیری و خوی والا و نمونه ی عالی صفات کامل انسانی به شمار می رفتند و اموی ها که سرشت و خوی خودبینی و تعدی به مردم و صفات زشت و منفور داشتند. دل های ایشان از کینه و دشمنی نسبت به هاشمی ها آکنده بود در برابر دعوت اسلامی ایستادگی کرده و برای جنگ با ایشان، لشکرها بسیج نمودند. اما خداوند مکر آنان را ذلیل و خوار ساخت و پیامبرش را یاری کرده^۱ در این زمان آن چه در بعضی از قبایل مکه حاکم بود، رعایت حقوق و ضمانت منفعت بیگانگان و ناتوانان بود. از جمله دارالندوه که مرکزی شبیه به مجلس نمایندگان کنونی بود. قصی بن کلاب آن را بنیان نهاد و در آن را روبروی مسجد الحرام قرار داد و قریش برای رایزنی و مشورت در امور شهر و خانه ی خدا در آن گرد می آمدند. از جمله برنامه های آن ها این بود به شخصی که کمتر از چهل سال سن داشت، اجازه ورود نمی دادند. این مجمع نیرومند شد و جایگاه آن نزد عرب سترگ گردید و مرکزی برای پایان دادن به ستیزها و دشمنی ها شد. قصی سرپرستی و اداره ی امور این مرکز را به فرزندش عبد مناف واگذار کرد.^۲

هم چنین از مهم ترین رویدادهای اجتماعی مکه در این دوران، حلف الفضول بود که از هنگام تشکیل آن تا ظهور اسلام فاصله ی چندانی نبود. این پیمان برای باز پس گیری حق ناتوانان و پشتیبانی از حقوق بیگانگان و اقلیت های مقیم مکه بسته شد. و به دلیل این که دارای ارزش های والا بود جایگاه عزت و افتخار برای مردم مکه و تمام عرب گردید. حلف الفضول در خانه ی عبد الله بن جدعان بر پا شد. پیامبر (ص) آن را مشاهده کرده و فرمودند: در خانه ی عبدالله بن جدعان در حلف الفضول حاضر شدم و اگر در اسلام به آن فراخوانده می شدم البته می پذیرفتم.^۳

کعبه قرن ها قبل از اسلام، اهمیت به سزایی داشت در زمان ظهور اسلام، بت پرستان مکه برای مبارزه و جلوگیری از نفوذ آیین یکتا پرستی بر ضد پیامبر (ص) تبلیغ می کردند، ولی در هیچ کدام با موفقیت کامل روبرو نبودند^۴ و می دیدند که روز به روز شعاع نفوذ نور توحید افزایش می یابد. سران قریش تصمیم گرفتند که مردم را از استماع قرآن باز دارند و برای این که نقشه آن ها کاملاً جامه عمل

^۱ - شریف شرقی، زندگانی حضرت پیامبر اعظم، ص ۴۲ و ۴۳

^۲ - طبری، تاریخ الامم والملوک، ج ۲، ص ۲۵۹ - مقدس، البدء و التاریخ، ج ۴، ص ۱۲۷ - ابن خلدون، تاریخ ابن خلدون، ج ۲، ص ۴۰۰

^۳ - شریف شرقی، زندگی پیامبر اعظم، ص ۳۲ - طبری، تاریخ الامم والملوک، ج ۲، ص ۲۵۹ - ابن خلدون، تاریخ ابن خلدون، ج ۲، ص

۴۰۰

^۴ - بلاذری، انساب الاشراف، ج ۱، ص ۱۲ - مقدس، البدء و التاریخ، ج ۴، ص ۱۳۷ - ابن هشام، السیره النبویه، ج ۱، ص ۱۳۴

^۵ - سبحانی، فروغ ابدیت، ص ۲۶۸